

A gyász

Ó, növényi öntudatlanság,
imbolygó karcsú láng,
öszönös fölfelé törekedés,
valami mámorító kapaszkodás,
valami mámorító lebegés,
önfeledt csapkodás és
lassú föloldódás
abban a gyönyörű,
delejes, nedvdús közegben,
igen, az volna a jó

ha nem tudnám,
amit tudok, s amiről
már a csontjaim is tudnak
recsegve, meszesedve,
vagy ne láttam volna legalább
október hatodikán
a gyanútlan áldozatot,
az aggastyánná vénült

ördögös vidám fiút
bizakodni és tervezgetni,
akkor talán még képes lennék
holmi esztelen kalandra,
bolondozásra, reménykedésre,
de így csak a porban forgolódom,
csúszom-mászom a földön

értelme nincs,
mégis mint a megbabonázott,
lassan elmerülő bronzszobor,
itt állok mozdulatlanul,
megvakított fáklyaként
üszkösödve és korhadozva,
tehetetlenül mint a kődarab
az iszapos tőfenéken,
s körülöttem a sötétség lobog,
a tündöklő fény fonákja.

CZÉRE BÉLA

A DRÁMAÍRÓ KÓS KÁROLY

A Budai Nagy Antal eszmevilága

Egyetlen művel írta be nevét Kós Károly drámaírásunk történetébe: a már klasszikussá vált remekével, a *Budai Nagy Antallal*. Az 1437-es erdélyi parasztfelkelés drámája azért tudott mind a mai napig elevenen ható, valamilyen formában szinte az egész irodalmunkra kisugárzó színpadi művé válni, mert írója nem kívülről közeledett a jelentős témához: az egész erdélyi nép ügye vált egygé megírásakor, 1936-ban saját gondoljaival, életével. A *Budai Nagy Antal* az erdélyi parasztfelkelés drámája, de ez a dráma belülről, a kalotaszegi élet mindennapjaiból, kicsiny, szegényes portáiból ível fel a nagy történelmi színterekig, Kolozsmonostorig és Kolozsvárig. A *Budai Nagy Antal* lármafáinak tüzei a cseh huszita harcok biztató testvérlángjaira lobbantották fel a harcot Erdélyben, a dráma mégsem csak a parasztháború véres küzdelmének krónikája. A *Budai Nagy Antal* legalább ennyire az építő ember drámája, azé, aki otthont szeretne és békés életet élni Besé Annával, de számára nem lehetséges ez, mert tudja, hogy „cselekedni” kell „a békességet és betölteni a törvényt”. A dráma gazdag belső világa, az erdélyi parasztfelkelés ügyének közép-európai távlatokba emelése, a történelmi elemzés mélysége, és a drámának a II. világháború kitorrése előtti évek közönségéhez és korunkhoz egyaránt szóló üzenete magyarázzák a *Budai Nagy Antal* rendkívüli kisugárzását. Nem filológiai értelemben vett hatásra gondolunk elsősorban. De kétségtelen, hogy Illyés Gyula *Dózsáját* a plebejus szemléletnek ugyanaz az indulata öntötte formába, mint a *Budai Nagy Antalt*, s a mai jelentős erdélyi dráma megszületését nehezen képzeltük volna el Kós Károly drámájának jelenléte nélkül.

A *Budai Nagy Antal* — a téma epikai, kisregényváltozatával együtt — az idő parancsát hordozta a 30-as években. Kós Károly transzylvanizmusának — amelybe mint minden műve, a *Budai Nagy Antal* is gyökeredzik — egyformán üzenete volt Erdély népei és Magyarország számára. Sosem a szűkebb pátriába való merev bezárkózást, az erdélyi magyar hegemonia hirdetését jelentette ez a transzylvanizmus nála, hanem olyan erdélyiséget, amelynek gondjaiban az itt élő magyar, román és szász népek egyaránt osztozhattak. Az alulról kezdeményező, plebejus demokrata alapokon álló társadalmi összefogás szükségességének felis-

merését példázta Kós Károly egész élete, tevékenysége, ez a gondolat öltött radikális formában testet a *Budai Nagy Antal*ban is. A magyar, székely, román parasztok, bocskoros nemesek forradalmi harcát megörökítő drámának, az 1937-es vígszínházi ősbemutatónak lényeges mondanivalója volt a faszélülő Magyarországon a baloldali erők számára. Nagyon közel járt a dráma radikális gondolatisága a baloldali népies írók programjához, s eszmei fegyvert jelenthetett az anti-fasiszta Márciusi Front harcában is.

Sajátos módon, éppen a dráma kristálytisza szerkezete, hallatlan életszerűsége az, ami nem könnyíti meg a *Budai Nagy Antal* gondolatiságának feltárását. A műben hiába keresnénk a történelmi drámák nagy gondolati összecsapásait, dialógusait, amelyek bonyolultságukkal, filozofikus szövevényeikkel együtt is könnyebben feltárhatóak, értelmezhetőek, mint a *Budai Nagy Antal* drámai üzenete. A megöly drámai formát öltő elemzések, fejtegetések, szellemi párviadatok is teljesen idegenek Kós Károly művészetétől. Rendkívüli tömörség és plaszticitás jellemzi Kós Károly műveit — nemcsak a drámát és a *Budai Nagy Antal* *historiáját*, hanem a rokon eszmeiségű *Gálokat* és a *Varjú-nemzetséget* is —, a balladisztikus sűrítésnek olyan hőfoka, amely kiolvaszt magából minden lényegtelen, minden naturalisztikus esetlegességet, de mégis, — épp ezért — olyan eleven, sűrű képét adja az életnek, amely nem tűr meg semmiféle elvontságot, absztraháló tételességet. Kós művészetének balladisztikus sűrítettsége nem azt jelenti, hogy az egész erdélyi irodalmat átítató népballadát közvetlenül a műveibe emelte volna a balladai jegyek tudatos prózai vagy drámai alkalmazásával. Kós Károly a lelkét, a lényegét érezte meg az erdélyi balladákban: a visszafogottságnak, a sűrítésnek, a sosem csak elvontan gondolati, hanem mindig eleven élet-szerű jelzéseknek művészi rendszerét, az elhallgatások, feltorlódozó érzelmek, indulatok csendjéből kilöködő szavak, mondatok rendkívül evokatív erejét.

Ha „kigyűjtenénk” a drámából azokat a mondatokat, amelyek a *Budai Nagy Antal* eszmeiségét hordozzák, alighanem elférne egy-két oldalon a mű gondolatiságát közvetlenül meghatározó szöveg. De ezek a mondatok — a magyarított Újtestamentum nehéz veretű, súlyos igéi, a küldetésével tusakodó Budai Nagy Antal keserű próféciajű szavai (mintha a Magyar Ugarral viaskodó Adyt hallanánk), az indulat egyetlen, pár mondatnyi kitörése a Kolozsmonostorba gyűlt rendek előtt, vagy a végso tragédia tömör, kemény megfogalmazása a vak indulatai által végzetes hibába sodródó Bálint pap előtt — olyan sűrű színpadi levegőben lobbannak fel, amely oxigénjével táplálja, felerősíti égésüket. Éppen ez az, ami annyira izgalmas Kós Károly drámájában: a kor eszméi — a huszita forradalmiság, az evangélium újszerű, kommunisztikus értelmezése és az erdélyi társadalmi problémák s az azokból adódó forradalmi következtetések — benne vannak a műben, de nemcsak a tömör színpadi beszédben ültenek testet. Valami izgatónan archaikus, egyszerű állapotot is felelevenít a drámában az író: az eszméknek régi, természetes mozgását, középkori áramlását. Kós Károlynak nincs szüksége a modern színpadtechnika rafinált „audiovizuális” hatásrendszerére, a *Budai Nagy Antal* kalotaszegi falujában, az egész színpadterben jelen van a történelem. De nem a nagyoperák teátrális mozgásainak koreográfiájával, hanem úgy, ahogy egy XV. századi erdélyi faluban, a közösséget érintő hírekre mindig figyelő porták között lehetséges. Az előjátékban kolduló barát hozza a huszita győzelmei hírért a Budai-portára, de rövidesen a csehországi harcokban részt vett Budai Nagy Antal is megjelenik. A Budai-testvérek és édesanyjuk beszélgetése együtt él a színpadon a kolduló barát kintről jövő lázító prédikációjának hangjával, mint ahogy az I. felvonás Bese-házának szobájába is behatol a dobszó, a parasztság újabb kiszípolozásának kihirdetése, az eddiginél is mohóbb, kegyetlenebb püspöki decima. A II. felvonásban Budai Nagy Antal portájáig lángol a kelyhesekre, pórokra gyűjtött gorbói öregmalom: az éjszaka alvó kunyhói mintha csak vártak volna erre a jelle, emberek sereglének Budai Antal udvarába, *maga a vidék* mozdul itt meg, kigyullad egy lármafa, s a tüzet továbbadja távolabbra is az éjszakában. A hangok, a fények, a sajátos áramlású-sodrású színpadi mozgás mellett még a sötétség is végig szerepet játszik a drámában: a parasztfelkelés ideiglenes diadalát jelentő III. felvonás természetes délelőtti megvilágítása mellett mindegyik képre úgy terül rá az alkonyati, éjszakai sötétség, mint a fojtogató háló.

A Csehországból jövő huszita eszmeiség sajátos színpadi áramlásának megfelelően kerül a dráma középpontjába a főhős Budai Antal. Egyrészt maga is —

mint a harcokban részt vett ember — közvetítője ennek a huszita forradalmiságnak, másrészt azonban a cseh eszmék befogadója, a huszita szellemiség forradalmi gyakorlatának erdélyi újrateremtője is egyben. Budai Nagy Antal csehországi tapasztalatain kívül a kalotaszegi falu társadalmában elfoglalt helye — a kisnemesi helyzetéből adódó tekintélye és az a népközelég, amelyben családjá és a hozzájuk hasonló bocsoros nemesek éltek — is alkalmassá teszi erre a vezérszerepre. Így Budai Nagy Antal személye rögtön hazatérése után a kalotaszegi nép és az egyházi és világi hatalmasságok érdeklődésének homlokterébe kerül. A kolozsmonostori apát és a szolgabíró látogatása fenyegető figyelmeztetés is egyben, a magyar nyelvű bibliából felolvasó Budai Antal azonban előttük sem tagadja meg huszita nézeteit. Ugyanakkor ez a Biblia, amelyet vállalt az erdélyi kelyhességet üldöző egyházi hatalom előtt, egy másik, számára súlyosabb figyelmeztetést is jelent. Már megkapta az erdélyi radikális erőket mozgósító huszita pap, Bálint üzenetét: „Mondd meg Budai Antalnak, hogy ő tőlem elment, és én nem tarthattam vissza. De ez a könyv Jézus Krisztus parancsolata, akitől nem futhat el.” A fenyegető intés és a küldetésre való figyelmeztetés mellett egy harmadik erő is hat Budaira: az otthon, a birtok, a békés élet hívása, Bese Anna szerelme elsősorban. Az előkép és a dráma első két felvonása — az érlelődő parasztfelkeléssel szinkronban — Budai Antal belső drámája: *A belső parancs szembesítése az objektív lehetőségekkel*. Kétségtelen, hogy a főhős örlődésében nagy szerepe van a szerelemnek is, Bese Anna tiszta szeretetének, emberségének. De leegyszerűsíténénk a dráma nagyon mély eszmei-lélektani képét, ha Budai Antal vívódását csak a forradalmi hívás és a szerelem pólusai közé szorítanánk. A *Budai Nagy Antal históriájában* — a drámát megelőző kisregényben — kisebb hangsúly esik erre a vívódásra, részletesebben motivált Budai Antal bekapcsolódása az erdélyi parasztmozgalomba. De tévedés lenne ebből azt a következtetést levonni, hogy a kisregény a drámához képest eszmeileg „szilárdabb”, megalapozottabb. A kisregény csak a parasztvezérséghez közelítő cselekményakciók bemutatásával teljesebb a drámánál, de ez másodlagos jelentőségű a színpadi mű többletéhez, Budai Nagy Antal eszmei vívódásának súlyos, drámai feszültségű ábrázolásához képest. Ugyanis korántsem a forradalom és a magánélet békeje közötti ingadozás adja meg a dráma első három részének feszültségét, hanem a cseh földet végigharcoló főhős széles, európai horizontú látóköréből adódó problémák szembesítése. Budai Nagy Antal intellektuális alkatú drámahős — természetesen nem a mai történelmi modelldramák hőseinek intellektuális igényével, hanem a középkori realitások szintjén —, s amit a csehországi harcokból, eredményekből hasznosítani tudott, azt hozzámérni igyekszik az erdélyi társadalmi lehetőségekhez. A cseh huszitáktól értette meg az evangélium ősi igazságainak kommunisztikus értelmét, az új igazság megvalósításának szándéka azonban akkor válik belső parancssá számára, amikor az otthoni helyzetet, az erdélyi parasztság megnyomorítotttságát megismeri. Budai Antal katona, Csehországban megtanulta a félelmetes hatású huszita harcmodor alkalmazását — a bábolnai ütközetről maga az ellenfél, a vajda fest a harmadik felvonásban tömör, plasztikus képet —, de képes politikai viszonylatokban is gondolkodni. Győzelmes és vesztes harcok után tér haza Erdélybe, és azt is tudja, hogy a kelyhesek — fegyverrel a kezükben — csikartak ki eredményeket a német császártól. Azért kell nagy súlyt helyeznünk ezekre a drámában csak jelzések-ként szereplő eszmei mozzanatokra, mert ezek adják meg a főhős vívódásának mélyebb értelmét, s ezek határozzák meg további útját is az ideiglenes győzelmet elérő, majd a tragikus véget jelentő forradalmi harcban. A vallásos, evangéliumi moralitásnak a hazai nyomorúsággal való találkozása egy vívódó, várakozó állapotot erősít fel benne, elhatározássá, döntő parancssá csak akkor válik ez a moralitás, amikor a harc reális lehetőségét is felismeri. „Csudát tégy! S akkor hiszek neked” — mondja Bálint papnak. Ez a „csuda” a megmozduló éjszaka parasztjainak elszántsága, amelyre Budai Antal is meggyújtja a lármafákat.

Budai Nagy Antal alakjával Kós Károly az ösztönös harcon túlmutató távlatot tudott adni ábrázolásának. Ezért több a *Budai Nagy Antal* az erdélyi jobbagyfelkelés egyszerű megörökítésénél, krónikájánál, mert a közép-európai — cseh huszita — példához is mérve kutatja a parasztfelkelés eredményeinek lehetőségeit. Tulajdonképpen egy nagy történelmi kísérlet is vizsgálat Kós Károly: mit tud elérni harcával a nemesek ellen hadba szállt jobbagyság, ha olyan vezére van, akinek programja van a küzdelemre való elszánsáson túlmenően. Erre az

eszmei alapra épül a dráma harmadik felvonása: a kolozsmonostori győzelem, amelyben a jobbágyság a tehetetlen rendekre rákényszeríti akarát. A kolozsmonostori egyezség győzelem volt, annak ellenére, hogy eredményei az egyezmény megkötése után nemsokára megsemmisültek. A parasztfelkelés végső győzelme objektív lehetetlenség volt, de az egyszer már kikényszerített kolozsmonostori eredmények — s mögöttük a megnyert ütközetek emlékei — a jobbágyság későbbi antifeudális harcában is fegyverek maradtak, mint ahogy az egész erdélyi huszitizmus eszmeisége is tovább élt, feltámadt újra a népi reformáció mozgalmában.

A dráma utolsó felvonása a felkelés bukása. A befejezés különös tragikuma, hogy Budai Nagy Antal nem harc közben esik el a Kolozsvár melletti ütközetben, mint a kisregény szűk szavú, krónikás tudósításában: fellázított katonái gyilkolják meg a kitörés előtti órákban. Bálint papnak jelentős szerepe van ebben az erőszakos halálban: magatartásával a forradalmi harc súlyos veszélyeire figyelmeztet Kós Károly. Bálint pap, aki a jobbágylélelés szervezője, lángra lobbantója a drámában, a kolozsvári tragédiában szembefordul Budai Nagy Antallal. A győzelmek idején egyetértett vele, a nemesek felülkerekedésekor azonban már gyűlölködő gyanakvással figyeli őt. Kétségbeesés szülte elvaskult indulattal a parasztsereg elárulásával, az urakkal való titkos egyezkedéssel vádolja. Budai Antal fegyverrel érte el a kolozsmonostori eredményeket: tudja, hogy a megsemmisítésükre törő uraktól — a fogolycserét közvetítő apát szavai is megerősítik ebben — már semmit sem várhat. Egyéni lehetősége — serege sorsára hagyása árán — lenne a menekülésre, de hogy elfogadja a vajda ajánlatát, ez a gondolat fel sem merül benne. A küldetését következetesen végig gondoló forradalmár alakját testesíti meg Budai Nagy Antal: pontosan tudja, hogy a kolozsmonostori egyezség semmibevétele után csak a végsőkig tartó küzdelem lehetséges. A fegyvelmezetlen, vak ösztöneinek foglya maradó Bálint pap figurájával szemben Budai Nagy Antal alakja a kemény, tiszta forradalmár példája. Harca az értelem harca, a küldetését a történelem adta lehetőségek szerint betöltő forradalmáré.

Az országépítő

A küldetését vállaló értelemnek ugyanez a kemény elszántsága jellemzi nagy történelmi regényének, *Az országépítő*nek István királyát. A regény annak az izgalmas korszakváltásnak a krónikája, amelyben a pogányság és kereszténység, a felbomlóban levő törzsi és nemzetségi szövetség és a megszilárduló feudális állam erői ütköznek össze. A Géza uralkodásának utolsó éveitől a torzsfők leverésén és a német császár ellen vívott honvédő háborún át István haláláig ívelő krónika drámai küzdelmei mellett egy másik, legalább ennyire izgalmas dráma is lappang a regényben: István belső, morális küzdelme önmagával. István az erős központi hatalom kiépítését könyörtelen következetességgel valósítja meg a regényben is, e cél érdekében zsarnoki uralmat gyakorol még a saját érzelmei, régi emberi kötődései felett is. A regény a legendák szent királya helyett egy olyan embert ábrázol, aki tudatosan levág magáról minden megkötő érzelmi szálát, romból, hogy a romokon építhessen. Az egyház és az állam hatalmát kiépítő, az országba német papokat, lovagokat telepítő, még a legközelebbi hozzátartozóitól is eltávolodó király teljes magányban él: akikhez érzelmileg köze volna, azok nem értik meg céljait, ellene fordulnak, akiket pedig ő emel környezetébe a hatalom kiépítése érdekében, azok csak addig a pontig tudják követni tetteit, ameddig a saját érdekeik elérnek. István emberi drámája, morális vívódása nem valamiféle régi és új között ingadozó meghasonlást jelent: hiszen éppen ő teremti, vérrel-vassal az újat. István tudja, hogy új értéket terem, de azt is tudja, hogy emberi, kulturális, morális értéket is elpusztít közben.

1942-ben a Nemzeti Színház felkérésére Kós Károly megírta *Az országépítő* színpadi változatát. Az adaptáció azonban — Kós Károly is csupán korrajznak nevezi — csak nagyon haloványan emlékeztet a regény történelmi gazdagságára, drámaiságára. Természetes is ez tulajdonképpen, hiszen a színház nyilván a nagy érdeklődést kiváltó regény cselekményének teljes gazdagságát, drámai fordulatait akarta viszontlátni a színpadon: a teljes cselekmény kibontása azonban csak az egymás után sorakozó történelmi tablók teátrális felvonultatását ered-

ményezhette. István emberi drámáját olyan finom rezdülések, gesztusok jelzik a regény cselekményszövevényében, amelynek színpadi érzékeltetése éppolyan lehetetlennek tűnik a cselekményt majdnem teljesen érintetlenül hagyó, az önálló drámai mű megteremtését nem vállaló adaptációban, mintha egy gót székes-egyház hatalmas belső terének fényképében akarnánk éreztetni a parányi részletek, cizellált remek gazdagságát is.

István megválasztása előtti erdélyi útjának bemutatására természetesen nem vállalkozhatott az adaptáció a színpad eszközeivel, pedig ez az erdélyi út, István államépítő tervének megérlelődése, döntő jelentőségű a regényben. Ezt a fejlődésrajzot az adaptáció nem is képes bemutatni: az első képben, Géza árnyékában, alig tűnik fel István alakja, végképp elvész a második kép vezérválasztó gyülekezetében, így túl nagy a kontraszt, a semmiből nő ki István monumentális alakja a veszprémi csata utáni jelenetben, s szinte végig, saját tetteinek illusztrálójává válik a színpadi mű egészében. A három felvonásból, tizenegy képből álló dramatisztikus krónikának csak néhány jelenete él igazán: az *Országépítő* érdeme inkább az a bátorság volt, amellyel a német császárral vívott küzdelmet, annak elgondolkodtató politikai tanulságaival együtt, 1942-ben Kós Károly színpadra vitte.

A KONZERVHÖLGY

Írta HEGYI BÉLA

I.

Reggelenként úgy ébredt, mintha megfiatalodott volna néhány évtizeddel. Friss elmével, könnyű testtel, éles figyelemmel a környezetére. Elmúlt lábában a zsibbadás, örökös fejfájása alábbhagyott, jóleső érzéssel járkált fel s alá a lakásban. Időnként kikönyökölt az ablakba, bámulta a forgalmat és az embereket.

Meg-megállt a falitükör előtt. Arca csupa ránc, de a haja igazi korona még: békebeli dús, fehér. Az alakját csodálta: karcsú, finom vonalú, megőrizte kecses-ségét. Versenyre kelhetne bárki fiatalal. A szeme sem veszített régi fényéből, szikráiból.

Dél körül az érzékei tompulni kezdtek, szűnt a valóság. Testét megrohanta egy láthatatlan, bénulásos erő, elkábította súlyosodó fejfájása, figyelme egyre lankadt, alig-alig ismerte föl a tárgyakat, a szobát, amelyek eddig megszabták mozdulatainak rendjét. Mintha lassankint egy mágneses mezőbe jutott volna, ahol idő és tér vonalai elmosódnak.

Ebédidőben az unokája hívta fel a gyárból. Minden nap. Hagyományból, megszokásból. — Hogy van, nagymama? Mit csinál? — Ez volt a határ, mikor még tudomásul vett valamit a környezetéből, de már átvonulóban volt egy másikba. Odacoszogott a telefonhoz. Gépiesen válaszolt: — Igen... Itt Rhédeyné, személyesen... Köszönöm, jól. Pihenek egy kicsit...

A csillár alatt állt a hintaszéke. Beleült. Hintázott egyet-kettőt, hármat-négyet, s lassan elbóskolt. Arra ébredt, hogy mint réges-régen, fiákerben ül.

— Hajtson, fiam! — szól a kocsisnak, majd a férjéhez fordult — Először kommissiózunk. Lajos, kérem, ne legyen smucig a borralalóval.

— Hová megy, édesem? A kalapszalomba?

— Tudja, most az a divat, amit Augustza főhercegnő hordott a bálon.

— Aztán mi a terve, Stefikém?

— A Gerbeaud-ba. Este jönnek hozzánk. Gróf Eörlyék, Gerliczy báróné, az az aranyos Wurster kanonok, Megrendelem a hidegtálakat. Tudja, imádok intézkedni.

— Édesem, ha Magának ilyen háziasszonyi ambíciói vannak!

— Ne gúnyolódjon, kérem! Inkább arra ügyeljen, hogy este Maga is valódi legyen. Valódiabb, mint ők. Maga talán azt hiszi kedvesem, hogy minket már befogadtak? Sok vacsora kell még ahhoz...